

УДК 903.2(477.64-751.3):069.51(045)

ВИМІРЮВАЛЬНІ ПРИЛАДИ У КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОМУ
ПОБУТІ ЗА ПИСЬМОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТА ЗБІРКОЮ ХОРТИЦЬКОГО
ЗАПОВІДНИКА

Олена Кравцова

в.о. заввідділом історії

Національного заповідника

«Хортиця»

<https://orcid.org/0009-0005-8422-1373>

Вимірювальні прилади, а саме годинники, компаси, барометри вже давно увійшли в повсякденне життя. Зазначені пристрої в історичній ретроспективі майже завжди були символами або професійної необхідності (як-то для мандрівників, подорожніх, науковців, священників), або «статусною річчю» – ознакою приналежності до певної соціальної групи чи показником матеріального забезпечення. Козацька старшина належала до провідних верств українського суспільства, поєднуючи у своєму повсякденні як, традиції характерні для українського етносу, так і новітні світові досягнення науки та технології. Козацька старшина була тим «місточком», через який в українські землі приходили новітні досягнення, і ця тенденція була доволі всеохоплююча: від кулінарних запозичень до озброєння.

Метою даного дослідження є вивчення на основі фондової збірки Національного заповідника «Хортиця» та письмових джерел історії та використання вимірювальних приладів у козацько-старшинському повсякденні.

Для досягнення поставленої мети було використано як історичні методи дослідження: історико-порівняльний, хронологічний, описовий, так і спеціальні джерелознавчі методи: критичний, евристичний.

Встановлено, що речові джерела з теми дослідження, які становлять музейний фонд України, характеризуються невеликою чисельністю, і це

пов'язано з історією формування та функціонування музейних колекцій. Письмові джерела свідчать про активне використання представниками козацької старшини різноманітних вимірювальних приладів, головним чином – годинників. Вимірювальні прилади у козацько-старшинському повсякденні мали різноманітні функції: від прямого призначення до репрезентативних та філософсько-символічних.

Ключові слова: годинник, компас, барометр, козацька старшина, речові та писемні джерела.

Measuring instruments, namely clocks, compasses, barometers, have long been part of everyday life. In historical retrospect, these devices have almost always been symbols of either professional necessity (for example, for travelers, travelers, scientists, priests), or a «status thing» – a sign of belonging to a certain social group or an indicator of material security. The Cossack elders belonged to the leading strata of Ukrainian society, combining in their everyday life both the traditions characteristic of the Ukrainian ethnic group and the latest world achievements of science and technology. The Cossack elders were the «town» through which the latest achievements came to the Ukrainian lands, and this trend was quite comprehensive: from culinary borrowings to weapons.

The purpose of this study is to study, based on the collection of the National Reserve «Khortytsia» and written sources, the history and use of measuring instruments in the Cossack elder's everyday life.

To achieve the goal, both historical research methods were used: historical-comparative, chronological, descriptive, and special source research methods: critical, heuristic.

It was established that the material sources on the topic of the study, which make up the museum fund of Ukraine, are characterized by a small number, and this is associated with the history of the formation and functioning of museum collections. Written sources indicate the active use of various measuring devices by representatives of the Cossack foremen, mainly watches. Measuring devices in

the Cossack-foremen's everyday life had various functions: from direct purpose to representative and philosophical-symbolic.

Keywords: clock, compass, barometer, Cossack foremen, material and written sources.

Представники козацької старшини репрезентували провідну верству українського народу. Більш того, саме через козацько-старшинське середовище українці отримували найновіші на той час технологічні новинки та загальносвітові тенденції. Слід зазначити, що згадана тенденція була доволі масштабна і охоплювала усі сфери буття.

У даному дослідженні аналізуються вимірювальні прилади не в цілому, а лише ті, які слугували для визначення часу – годинники, сторін світу – компаси та визначення атмосферного тиску – барометри. Принципово не розглядаються засоби для вимірювання ваги, головною причиною цього є масштабність теми, що вимагає окремого дослідження.

Метою даного дослідження є вивчення на основі фондової збірки Національного заповідника «Хортиця» та письмових джерел історії використання вимірювальних приладів у козацько-старшинському повсякденні.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання наступних дослідницьких завдань: вивчити фондове зібрання заповідника, визначити типи вимірювальних приладів, які можна датувати козацьким часом; проаналізувати письмові джерела, визначити їхні інформаційні можливості для висвітлення зазначеної теми; порівняти данні письмових джерел та музейні предмети з фондового зібрання заповідника та визначити особливості використання вимірювальних приладів у козацько-старшинському повсякденні.

На жаль, тривалий час зазначена тема дослідження була поза зоною уваги дослідників. На сьогодні можна виділити дві тенденції: 1) дослідження, чи, якщо бути більш точним, описи музейних предметів – каталоги,

картотеки, описи аукціонів, звіти археологічних досліджень тощо [13]. Головними рисами цієї групи досліджень є, як правило, опис речового джерела та «введення в науковий обіг»; 2) суто історичні дослідження. У цьому напрямі слід відмітити роботи В. Ткачука, який на основі письмових та зображальних джерел досліджував історію використання годинників на українських землях представниками церкви, більш того, вчений актуалізував філософсько-релігійне (сакральне) значення годинників та часу [15]. Інша робота – це магістерська дипломна робота О. Гобрусевої, вона хоч і близька до робіт першого напрямку, що пояснюється спеціалізацією дослідниці, втім зроблена комплексна спроба класифікації приладів вимірювання часу, визначено особливості кожної із груп [5]. Таким чином, слід зазначити, що на сьогодні недостатньо вивчене питання використання вимірювальних приладів у повсякденні українців в цілому, та козацької старшини зокрема.

Фондова колекція Національного заповідника «Хортиця» почала формуватися наприкінці 60 – на початку 70 років XX ст. [10; 11]. На другу половину 2024 р. у фондозбірці заповідника зафіксовано лише три музейні предмети, які можна віднести до вимірювальних приладів козацького часу.

Зазначені музейні предмети різночасові: 1, 2 – деталі сонячного годинника – гномони, які датуються XVI ст., 3 – компас XVIII ст. В фондозбірці заповідника також є в наявності Квадрант артилерійський XVII – першої половини XVIII ст. (29510/М-5972), проте у даному дослідженні він розглядатися не буде, оскільки зазначений предмет має професійне, тобто спеціалізоване призначення.

Гномон (27463/А-785) надійшов до фондозбірки Національного заповідника у 2000 р. від керівника археологічної експедиції «Байда-1998» [3]. Предмет було знайдено під час розкопок «замку» Дмитра Вишневецького, який в офіційній українській історіографії прийнято вважати Хортицькою Протосіччю. Культурний шар має чітке датування – XVI ст. За Звітом про археологічне дослідження «...у північно-західному куті башти на

долівці попід нижнім шаром пожежі... знаходилося кілька речей, а саме: втульчастий спис..., залізний цвях, залізна пластина, залізна ж розламана навпіл обойма та кістяний орнаментований стрижень... [13, арк. 3]. Саме керівник експедиції – С. Пустовалов ідентифікував знайдений предмет як стило-гномон [13, арк. 3]. Гномон має вигляд шестигранного кістяного стрижня загостреного з одного кінця. З більш широкого кінця предмет має наскрізний отвір та є отвір у торцевій частині предмету. На кожній з граней гномону розміщується подвійні концентричні кола із заглибленням у центрі (циркульний орнамент). На двох гранях нанесено по дев'ять кіл, на одній – вісім, на інших – по сім. Між кожною парою кіл розташовано від трьох до п'яти насічок. Загальна довжина предмету становить 14,5 см, товщина – 1,4 см, діаметр отворів – 0,6-0,25 см [13, арк. 3]. Вірогідно, зазначений предмет є частиною сонячного годинника, а інша частина – кадран – відсутня. У 2006 р. на цій же пам'ятці було знайдено аналогічний предмет (28326а/А-1192) [2]. Слід зазначити, що сонячні годинники були відомі і поширені задовго до будівництва замку Д. Вишневецького, і цілком вірогідним є його використання козаками ХVІ ст. Даний предмет могли використовувати не тільки для визначення часу, але й для встановлення напрямку на північ та географічної широти, а отже – місцезнаходження [4]. Цілком ймовірно, що описаний предмет належав заможній людині, пов'язаній із козацтвом і Дмитром Вишневецьким. Слід зауважити, що у даному конкретному випадку не можна говорити про масове використання сонячних годинників у козацько-старшинському середовищі. Проте, описана вище знахідка доводить існування і використання приладів вимірювання часу у козацькому середовищі ХVІ ст.

Другий предмет з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця» – Компас ХVІІ–ХVІІІ ст. (31737/Д-521). Предмет має європейське походження (тобто, виготовлений на території Європи, і мав поширення на українських землях), матеріалами для його виготовлення були: дерево, метал, папір та

скло. Діаметр компасу – 45 мм, висота становить 25 мм. Предмет було закуплено у 2020 р. за 18 тис. грн. [1].

Таким чином, вимірювальні предмети з умовного козацько-старшинського середовища у фондovому зібранні Національного заповідника «Хортиця» обмежуються лише трьома одиницями зберігання.

Проте варто зауважити, що фондозбірка хортицького заповідника через особливості свого формування [10] є малоінформативною для дослідження даного питання. Для отримання верифікованих даних доцільно залучити письмові джерела.

У ході дослідження були використані письмові джерела, які умовно можна розділити на кілька груп: его-джерела, слідча документація, описи майна.

Его-джерела представлені щоденниками представників козацької старшини, а саме Я. Марковича, Д. Апостола та М. Ханенка [6; 7; 8; 9; 16; 17]. Слідча документація та описи майна мають схожу інформацію та формуляр, проте відрізняються призначенням джерела. Слідча документація, а саме – «Опис конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Львовим за наказом бригадира Румянцева у грудня 1723 – січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків, із засвідчення повернення конфіскату за наказом цариці Катерини I дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 році» [12], була створена під час арешту Полуботка і потім була використана для повернення конфіскованого майна родині. А описи майна, як правило, створювалися комісією з представників козацької старшини і мали на меті унебезпечити для спадкоємців майно померлого родича. Наприклад, так було створено «Опис оставшейся по умершей госпожи полковниковой Переяславской Параскевіи Василиевни Сулиминой, наличности, через атамана сотенного Баришовского Федора Горкушу, учиненного 1766 г., 7 декабря» [14].

У двох останніх груп джерел інформація типова: по-перше, наявні згадки лише про прилади вимірювання часу – годинники; по-друге, зазначаються тип годинників, і, що надзвичайно важливо, – вказується локалізація предмету у будівлі. Так, під час опису майна померлої Параскеви Сулими вказуються, що в другій, середній, кімнаті розміщувалися настінні «часи» (мовою оригіналу) з курантами. Сам годинник розміщувався у футлярі, ймовірно, дерев'яному, який до того ж був розфарбований. Футляр зачинявся на замок [14, с. 107]. У описі конфіскованого у Полуботка майна також згадуються годинники: у чернігівському дворі Полуботків, де побудовані кам'яні палати, в одній із горниць був настінний годинник. Ще один настінний годинник розміщувався у кімнаті при світлиці [12, с. 445].

Его-джерела через масштабний фізичний обсяг містять доволі великий обсяг інформативних можливостей.

По-перше, ці джерела дозволяють означити типи вимірювальних приладів, які були в суто козацько-старшинському середовищі за їхнім призначенням: прилади для вимірювання часу – годинники, клепсидри; прилади для вимірювання атмосферного тиску – барометри; прилади для визначення сторін світу – компаси та магнітні голки. По-друге, в цих джерелах містяться вживані у XVIII ст. назви вимірювальних приладів, частково міститься опис приладу та, доволі часто, додатково зазначено його вартість.

Годинники у Щоденниках зустрічається під назвами: дзигарок [17; 6; 7], дзегар/дзигар [17], зигарок [17], часи [17; 6; 7; 8; 16]. Слід відмітити, що найбільш вживаною у вищеназваних щоденниках назвою годинників є термін «дзигар», або його похідні. Більш того, не простежується жодного зв'язку між різними найменуваннями годинників та їхніми типами.

У XVIII ст. у Європі були поширені наступні типи годинників:

- наручні;
- кишенькові;

- настінні;
- підлогові;
- консольні;
- каретні;
- камінні [5, с. 10–11].

Наведена періодизація, зазвичай, використовується антикварами, вона також частково була використана у ході дослідження. Проте через брак речових джерел, на даний момент немає можливості визначати типи механізмів годинників, які були у вжитку у представників козацької старшини.

Аналіз письмових джерел підтверджує існування в козацько-старшинському повсякденні наступних типів годинників: кишенькових та настінних.

Кишенькові годинники були доволі різноманітні: 1) «статусні» годинники – виготовлені із дорогоцінних металів: золоті та срібні («часи срібні» «часи золоті та срібні» [17], «часи золоті» [6]); 2) годинники з портретами – «часы серебрянные карманные зъ портретом» [17]; 3) годинники кишенькові в футлярі – з «пуделком» [6; 16]; 4) і вірогідно, звичайні кишенькові годинники – про це дотично може свідчити різна вартість годинників. Так, за золотий годинник Я. Маркович заплатив 56 рублів, проте у його Щоденнику зустрічається вартість годинника у 10 разів менша за зазначену [6; 16]. Козацькі старшини носили кишенькові годинники кількома способами: в кишені в футлярі (один бік якого міг бути скляним); в кишені з додатковим кріпленням стрічкою чи ланцюжком (за звичай метал ланцюжка відповідав металу годинника).

Настінні годинники також були доволі різноманітні: 1) з боєм («з репетицією») і без; 2) з гирьками («вагами») і без них; 3) в футлярах і відкритого типу (футляр часто був розписним); 4) і ще годинники були відкриті або закриті, мається на увазі доступ до годинника. Для прикладу, за

описом майна Параскеви Сулими відомо, що настінний годинник, який був у неї, розміщувався у розфарбованому футлярі, який ще й зачинявся на замок [14, с. 107].

Не повністю дослідженим є питання існування кишенькових годинників з боєм, щодо існування таких годинників є непряма інформація в Щоденнику Я. Марковича.

У Щоденниках Ханенка і Марковича часто вживається сполучення «старий годинник», на жаль, на сьогодні не вдалося встановити, який зміст вкладався для цього означення. Можна припустити, що це були або хронологічно давні годинники, тобто прямому сенсі – старі, або годинники, що відрізнялися механізмом і побутувати у більш ранні історичні періоди. В цілому, дане питання потребує додаткового дослідження.

Крім того, у письмових джерелах міститься перелік проблем, із якими часто зіштовхувалися власники годинників. Однією із найпоширеніших і типових проблем була постійна необхідність корекції показу часу. Тобто, годинники починали або спішити, або відставати, що потребувало відповідного «налагодження», «направи» чи «ісправлення». Крім того, годинники потребували періодичного чищення механізму. Ще однією доволі поширеною проблемою було загублення ключиків, якими заводили годинники, тому, відповідно до попиту, у вільному продажу за помірну ціну були наявні ключики: у Ханенка зустрічаємо, що такі ключики коштували 18 копійок чи, в іншому випадку – 35 копійок [17]. У Щоденнику Маркевича описана ще одна причина поломки золотого годинника – лопнула пружина – «спенджина» у механізмі, і майстер змушений був її замінити. Постійна необхідність обслуговування потребувала спеціально навчених професіоналів, які б могли проводити налагодження та ремонтні роботи різного рівня складності. У першій половині XVIII ст. здебільшого обслуговуванням годинників займалися ченці в монастирях: «взяв чернець до направи стінний дзигар» [17], проте, з часом з'являються майстри-

годинникарі: «дзигармистри», «часовники». Інколи представники козацької старшини намагалися самотійно налагодити годинники: «... дзигарик свій розбирав і направив мало» [16, с. 180].

Годинники купували на базарах, замовляли у купців та годинникарів. На ринку були поширені як місцеві годинники, так і імпорتنі, головним чином із Західної Європи. У М. Ханенка є згадка про купівлю англійського годинника [17].

Ще одним вимірювальним часу приладом була клепсидра, відома із найдавніших часів. Так Я. Маркович у 1727 р. у щоденнику зафіксував, що купив «кляпсидру» [16, с. 162].

Прилади для визначення сторін світу були менш поширені за годинники, про це свідчить мала кількість згадок про ці пристрої. М. Ханенко згадує «компас мосенжий» (мідний), який він подарував. А Я. Маркевич зафіксував факт купівлі «кумпаса з голкою магнітною» [16, с. 239]. Компаси також вимагали спеціалізованого обслуговування [17], проте, на жаль, досліджений обсяг джерел не дозволяє визначити спеціалістів, які цим займалися, та головні проблеми, що виникали під час їхньої експлуатації. Єдине про що можна упевнено стверджувати – магнітна стрілка або голка з часом розмагнічувалася і це постійно потрібно було виправляти.

У XVIII ст. у козацько-старшинському середовищі поширюються барометри. Цікавим є той факт, що зазначені пристрої за даними письмових джерел виготовлялися на замовлення. Так Петро Апостол 3 листопада 1725 р. зробив запис у щоденнику, про те, що домовився з якимось французом, щоб той зробив йому барометр [8]. Ще більш цікавий запис міститься у щоденнику Я. Марковича: «Барометр чилі рачей термометр новий, по інформації Хаввіна устроїл, а іменно: трубочку долгую з банкою, которую весьма злегка когда нагрів я, то срібла живого часть увійшла в трубочку і по состоянїи холоду більшого в банці, а меншого к концу шийки подвигается

оное сребло, очень чувственно, чего ради оной термометр назван от меня *thermometrum chawinianum*» [6, с. 272]. Вірогідно, зазначений опис є описом найпростішого барометра з рідиною, а саме з ртуттю, яке на території українських земель у XVIII ст. називали «живим сріблом». Принцип дії цих барометрів такий: скляна трубка, заповнена рідиною та запаяна з одного кінця вертикально встановлюється відкритим кінцем у посудину з рідиною. Висота стовпчика рідини є пропорційна тиску, тому тиск вимірюється у міліметрах ртутного стовпчика. А під прізвиськом Хаввіна, вірогідно, «ховається» один із учнів Галілео Галілея і винахідник барометра (1643 р.) – Вінченцо Вівіані [18].

Отже, письмові джерела містять доволі великий масив інформації щодо вимірювальних приладів у козацько-старшинському повсякденні: різновиди приладів, типи, які були у вжитку тощо. Слід відмітити, що представники козацької старшини особливо активно використовували прилади для вимірювання часу – клепсидри та годинники. І, можна припустити, що клепсидри відігравали кілька функцій: функцію вимірювання коротких відрізків часу: наприклад, завдяки ним фіксувався проміжок часу, необхідний для молитви; інтер'єрну (оформлення внутрішнього простору) та, вірогідно, символічну – клепсидра була одним із філософських символів конечності, у тому числі і людського буття. Годинники також мали кілька функцій: репрезентативну (особливо вироби із дорогоцінних металів були «статусними» речами і демонстрували, що їхній власник належить до заможної, впливової соціальної групи), практичну функцію (вимірювання часу, планування подій тощо) та інтер'єрна.

Компаси та барометри також були у повсякденному вжитку у козацької старшини, проте набагато поступалися за кількістю годинникам. Компаси використовувалися за прямим призначенням. Барометри теж були наявні у повсякденному вжитку старшин. Але вони відігравали роль «забаганок» та

доволі часто мали підкреслити зацікавленість старшини розвитком науки та техніки.

Порівняння фондової збірки Національного заповідника «Хортиця» та письмових джерел продемонструвало майже повну відсутність речових джерел, адже, по суті, у фондах заповідника лише один предмет – компас XVII–XVIII ст. Можна було б припустити, що така ситуація пов'язана з тим, що фондозбірка хортицького заповідника почала формуватися доволі пізно і в її колекції домінують предмети археологічного походження [9]. Але і в колекціях таких знаних музеїв, як Дніпропетровський національний музей імені Д. Яворницького та Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського вимірювальні прилади козацько-старшинського повсякдення або не представлені, або представлені в одиничному екземплярі [19]. Щодо цього можна висловити кілька версій. По-перше, можна припустити, що, насправді, кількість вимірювальних приладів у козацько-старшинському середовищі була невеликою (значно меншою, ніж можна припустити під час аналізу письмових джерел), і вони з ряду причин не збереглися до нашого часу. Проте, величезна кількість таких приладів на аукціонах та в приватних колекціях не дозволяє підтвердити цю гіпотезу. По-друге, проблема, скоріш за все, криється в історії комплектування фондів музейних закладів. Українська революція початку XX ст., встановлення радянської влади, Друга світова війна... – ці події не сприяли збереженню культурної спадщини. Більш того, слід зазначити, що доволі характерним є втрата інвентарних книг музеями під час Другої світової війни. Тобто, можна припустити, що велика кількість предметів, пов'язаних із козацьким повсякденням, були безслідно втрачені. Є ще один нюанс, на який потрібно звернути увагу, – датування музейних предметів. Можна припустити, що частина з них має хибне датування, причинами цього є: 1) втрата облікової документації; 2) комплексна політика радянської влади.

Таким чином, у ході проведеного дослідження встановлено, що представники козацької старшини у своєму повсякденні активно використовували різноманітні вимірювальні прилади: годинники, як кишенькові, так і настінні; компаси; барометри. Це свідчить про місце і роль козацької старшини в українському етносі, адже саме ця соціальна група була тим «місточком», через який на територію українських земель надходили найновіші знання та технології. І, не зважаючи на майже повну відсутність речових джерел у фондозбірках музею, письмові джерела підтверджують використання козацькою старшиною різноманітних вимірювальних приладів. Більш того, наявність існування спеціальної групи професійних майстрів («часовників», «дзигмайстрів») доводить факт масового поширення годинників на території українських земель у XVIII ст. Самі ж прилади відігравали кілька функцій: 1) за прямим призначенням; 2) репрезентативну / представницьку функцію («статусні» речі); 3) декор інтер'єру 4) філософсько-символічну функцію.

Проведене дослідження може бути доповнено у подальшому переосмисленням інформаційного матеріалу зображальних джерел, що доповнить історію повсякдення і повсякденності козацької старшини, історію речей у XVIII ст., історію науки та техніки та, навіть, історію духовної культури українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Akt № 6 pryimannia-peredavannia predmetiv na postiine zberihannia vid 28.04.2020 r.). *Fondy Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – Fondy NZKh).*
2. Akt pryiomu № 24 vid 22.08.2006 r. *Fondy NZKh.*
3. Akt pryiomu № 5 vid 26.04.2000 r. *Fondy NZKh.*
4. Bilous L.M. Chas i kalendar. K., «Radianska shkola», 1960; Klymyshyn I.A. Kalendar pryrody ta liudyny. Vyd-vo «Vyshcha shkola» pry Lvivsk. un-ti, 1975.

5. Hobrusieva O.Ye. Osoblyvosti mystetstva vyhotovlennia hodynnykiv u Yevropi KhVIII stolittia, yak unikalnyi napriamok dekoratyvno-uzhytkovoho mystetstva. Dyplomna robota na zdobuttia osvितno-kvalifikatsiinoho rivnia mahistr za spetsialnistiu: 023 – obrazotvorche mystetstvo, dekoratyvne mystetstvo, restavratsiia. Kyiv, 2020.

6. Dnevnyk heneralnoho pidskarbiia Yakova Markovycha. Yzdanie «Kievskoi Staryny» / pod. redaktsyei Al. Lazarevskoho. Chast 2 (1726–1727.). Kiev: Typohrafiia H.T. Korchak-Novytskaho, 1897.

7. Dnevnyk heneralnoho pidskarbiia Yakova Markovycha. Yzdanie «Kievskoi Staryny», pod. redaktsyei Al. Lazarevskoho. Chast tretia (1730–1734 hh.). Kiev: Typohrafiia H.T. Korchak-Novytskaho, 1897.

8. Dnevnyk Petra Danylovycha Apostola. (mai 1725 h. – mai 1727 h.). URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star08.htm>. (дата звернення: 11.09.2024 р.).

9. Dnevnyk Yakova Markovycha, rr. 1735–1740. *Zherela do istorii Ukrainy-Rusi*. Vydaie arkheohrafichna komisiia naukovohto tovarystva imeny Shevchenka. Tom XXII. Kyiv-Lviv: Drukarnia L. Krynskoho, 1913. 393 s.

10. Kravtsova O. «Kozatska kolektsiia» Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». *«Problemy istorychnoi rehionalistyky ta mikroistorii: Zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovoii konferentsii z nahody 175-i richnytsi vid dnia narodzhennia Pavla Riabkova 65-i richnytsi vid dnia narodzhennia Serhiia Shevchenka»*, m. Kropyvnytskyi, 18–19 zhovtnia 2023 roku. Kropyvnytskyi, 2023. 268 s.

11. Kravtsova O. Istoriia stvorennia Muzeiu istorii zaporozkoho kozatstva na Khortytsi. *Zapovidna Khortytsia*. Zaporizhzhia: Dyke pole, 2006. S. 44–52.

12. Opys konfiskovanoho maiorom Raievskym ta hvardiiskym serzhantom Lvovym za nakazom bryhadyra Rumintseva u hrudnia 1723 – sichni 1724 rr. maina i maietnostei Polubotkiv, iz zasvidchennia povernennia konfiskatu za nakazom tsarytsi Kateryny I druzhyni Polubotka ta yoho synam Yakovu i Andriiu u 1725 rotsi. *Universal Pavla Polubotka (1722–1723)*. Kyiv, 2008. 719 s.

13. Pustovalov S.Zh. Zvit Khortytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii za 1998 rik. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia»*, spr. 996. 17 ark.
14. Sulymovskii arkhyv. Семейные бумаги Сулим, Скороп у Voitsekhovychi. XVII–XVIII v. Kiev: Typohrafiia K.N. Mylevskoho, 1884. 353 s.
15. Tkachuk V. Tserkva i hodynnyky v rannomodernii Ukraini. Ch.I. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2180-vitalij-tkachuk-tserkva-i-godinniki-v-rannomodernij-ukrajini-chastina-i>. (дата звернення: 11.09.2024 р.).
16. Shchodennyk heneralnoho pidskarbiia Yakova Markovycha (1717–1767). Chast pervaia (1717–1725 hh.). Kiev: Typohrafiia H.T. Korchak-Novytskoho, 1893. 1113 s.
17. Shchodennyk heneralnoho khorunzhoho Mykoly Khanenka. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm>. (дата звернення 11.09.2024 р.).
18. Barometr. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B>. (дата звернення: 11.09.2024 р.).
19. Kozatski starozhytnosti v kolektsii DNIM: [Kataloh]. Dnipropetrovsk: Art-pres, 2016. 432 s.; Kataloh muzeia Chernyhovskoi hubernskoi arkhyvnoi komysyy. Chernyhov: Typohrafiia Hubernskoho Pravlenyia, 1900.